

Ротар Наталія

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ
СУБКУЛЬТУРИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ
ПРОСТОРІ ЯК ФАКТОР
КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ**

В останнє десятиліття ХХ століття у більшості європейських країн сформувалися внутрішні та зовнішні умови для зміни/переосмислення парадигми суспільно-політичного розвитку. Найбільш яскравим проявом цього стали зміни в політичній культурі як розвинених демократичних країн зі стабільною політичною системою, так і в політичній культурі постсоціалістичних країн, які наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. тільки-но стали на шлях демократичних перетворень. Особливості змін у політичній культурі постсоціалістичних країн є продовженням національних, державних та загальноєвропейських трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ ст. Їх специфіка та інтенсивність визначалися неповторним комплексом економічної, соціальної, політичної, культурної та етнонаціональної ситуації, який формувався та зазнавав реалізації в умовах євроінтеграційних процесів. Східноєвропейський простір є сьогодні тим регіоном, де демократичні політичні орієнтації та розмаїття конвенційних форм участі у політичному процесі зазнають одночасного відновлення, засвоєння та переосмислення масовою свідомістю. Водночас у кожній постсоціалістичній країні чітко простежуються особливості політичної культури, які насамперед залежать від динамічності процесу становлення демократичних політичних інститутів та імовірності формування етнонаціональних політичних субкультур.

Аналіз політичної культури є доволі популярним напрямом проведення досліджень серед українських науковців¹. Проте більшість із них зорієнтована на визначення перспектив

формування громадянського типу політичної культури в Україні, тоді як вплив політичних субкультур (і не тільки етнонаціональних) на процеси демократизації політичної культури в постсоціалістичних суспільствах залишається осторонь уваги дослідників. Тому метою цієї статті є визначення основних механізмів формування етнонаціональних політичних субкультур на пострадянському просторі та їх впливу на інтенсивність процесів консолідації демократії.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що політична субкультура є сукупністю політичних орієнтацій та моделей політичної поведінки, типових для певної соціальної групи або регіону, яка відрізняється власною системною цілісністю від орієнтацій та моделей, характерних як для інших соціальних груп і регіонів, так і нації загалом. Етнонаціональні політичні субкультури особливо помітну роль відіграють у функціонуванні політичної системи багатонаціональних суспільств. На нашу думку, можна говорити про два механізми формування етнонаціональних політичних субкультур. По-перше, це механізм поступової інтеграції (добровільної або примусової) інших територій у процесі історичної еволюції держав; по-друге, механізм активної інкорпорації зовнішньої для суспільства етнонаціональної групи у систему соціальних, політичних та економічних відносин. Проте обидва механізми формування етнонаціональних політичних субкультур призводять до поглиблення фрагментарності (внутрішньої неоднорідності) політичної культури суспільства в цілому. У площині реального політичного процесу це загрожує поглибленням процесів політичної дезінтеграції, оскільки носії етнонаціональних політичних субкультур мають різні переконання стосовно найважливіших питань політичного життя та політичного устрою, починаючи з розуміння природи, сутності держави і політичної влади загалом і завершуючи питаннями конкретного політичного устрою і процедури ухвалення політичних рішень.

На пострадянському просторі було реалізовано обидва механізми формування етнонаціональних політичних субкультур.

Перший з них – механізм добровільної або примусової інтеграції територій – характеризує процес формування етнонаціональних субкультур у Російській Федерації, де вони накладаються на регіональні субкультури, потужність і можливості яких зумовлені як територіально-адміністративним поділом, так і загостренням політичних відносин у системах *центр – провінції* та *центр – національні республіки*².

Другий механізм формування етнонаціональних політичних субкультур повною мірою був реалізований у двох Прибалтійських державах – Естонії та Латвії. У визначенні специфіки політичної культури Естонії особливу роль слід приділяти фактору існування в країні групи етнічних росіян, які здійснюють значний вплив на перебіг та інтенсивність трансформаційних процесів у політичній культурі естонського суспільства.

Вихідним у процесах інституціоналізації етнонаціональних політичних субкультур в Естонії стали позиції трьох політичних сил, сформованих наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. – *Народного фронту, Конгресу Естонії та Партії національної незалежності*, які основною метою своєї діяльності вбачали відновлення політичної незалежності Естонії. Однак, якщо *Народний фронт* не проводив розмежування між інтересами естонців як суб'єкта політичного процесу та інтересами естонців як нації, то *Конгрес Естонії та Партія національної незалежності* ці інтереси протиставляли. Врешті-решт в Естонії загострилися протиріччя між естонцями та іншими етнічними групами, що призвело до формування конфронтуючих національно-етнічних політичних субкультур.

Їх формуванню сприяла діяльність в Естонії *Інтерруху* та *Компартії на платформі КППС (ЕКП-КППС)*, які монополізували право на акумуляцію та презентацію політичних інтересів етнічних росіян і російськомовного населення Естонії. Особливістю цього процесу було, по-перше, згуртування неестонської частини населення країни в російськомовну групу, політичні орієнтації якої протиставлялися орієнтаціям естонської спільноти. По-друге, ці дві політичні субкультури презентувалися як

протилежні, що надзвичайно ускладнило пошук компромісних варіантів розв'язання політичних та етнонаціональних проблем в Естонії. І по-третє, носії політичних орієнтацій обох субкультур експлуатували ідею про те, що російськомовна (неестонська) частина населення позбавлена лояльного ставлення до відновленої естонської державності. Частково це мало підстави, оскільки за даними опитування, проведеного у грудні 1990 р., ідею незалежності Естонії підтримували 28 % тих неестонців, які народилися в Естонії, і тільки 13 % мігрантів неестонського походження. Пізніше, на референдумі про незалежність, який відбувся навесні 1991 р., ідею незалежної Естонської держави підтримало від 37 % до 40 % неестонців. А опитування, проведене після референдуму у вересні 1991 р., засвідчило, що проголошення незалежності в ситуації путчу ДКНП підтримало 55 % російськомовного населення Естонії. Отже, зростання кількості неестонського населення, яке підтримувало ідею незалежної демократичної Естонії у квітні 1989 – вересні 1991 років, зросло з 5 % до 55 %, що свідчить про докорінні зміни в масовій свідомості цієї частини населення країни. Найвищі показники підтримки нових політичних відносин фіксуються в містах, де зосереджена неестонська частина населення країни. Зокрема, у Нарві 77 % російськомовного населення були зорієнтовані на позитивне сприйняття естонської держави, у Сілламяе – 91 %, у Кохтла-Ярве – 77 %³.

Проте участь неестонців у політичному процесі почала обмежуватися на законодавчому рівні, що унеможливило використання негромадянами Естонії, які постійно проживали у ній, одну з найважливіших конвенційних форм політичної участі – електоральну. Починаючи з 1992 р., вони отримали можливість брати участь тільки у муніципальних виборах. Отже, протистояння основних етнонаціональних політичних субкультур в Естонії окреслюється їхньою боротьбою стосовно можливостей використання конвенційних форм участі у політичному процесі носіями російськомовної політичної субкультури. Процес формування інституцій, які б акумулювали і представляли її

інтереси в Естонії, був тривалим і повним суперечностей, оскільки на початку 90-х років, особливо росіяни, виборювали право отримання громадянства з усіма відповідними політичними правами. Він ускладнювався, насамперед, відсутністю єдності серед організацій, що представляють інтереси російськомовного населення. Після 1992 р. чітко можна говорити про два напрями розвитку російськомовної політичної субкультури. Перший напрям об'єднує прихильників ставки на етнічну єдність з Росії (*Російська партія, Російська народна партія*), другий представлений носіями орієнтацій на співпрацю з поміркованими (центристськими) партіями Естонії (*Об'єднана народна партія Естонії* – далі *ОНПЕ*). Безпосереднім наслідком такого поділу є неможливість ефективно діяти в естонському парламенті російській фракції, яка складається з деяких представників *Російської партії Естонії* (далі – *РПЕ*, утворена шляхом об'єднання *Російської партії* та *Російської народної партії*) та *ОНПЕ*. Досить часто голосування цих депутатів здійснюються за принципом “від протилежного”, відкрито вступають у суперечки лідери партій – В.Андреев (*ОНПЕ*) та М.Маспанов (*РПЕ*).

У контексті суперечностей в середині російськомовної політичної субкультури показовим є приклад домінуючої переорієнтації росіян Естонії на *ОНПЕ*, яка пропагує ідею їх інтеграції в естонське суспільство. Цей процес чітко почав простежуватися в другій половині 1997 р., коли постала проблема декларації партіями не менше 1000 осіб з фіксованим членством, необхідних для перереєстрації та участі у чергових парламентських виборах. Якщо *ОНПЕ* вже у жовтні 1997 р. мала необхідні документи, то перед *РПЕ* постала проблема розпуску або зміни системи політичних цінностей і орієнтацій⁴.

Внутрішня неоднорідність російськомовної політичної субкультури підтримується наявністю територій компактного проживання росіян, зокрема північний схід із центром у місті Нарва. Тут політичні інтереси акумулюються і представляються переважно не політичними партіями, а профспілковими об'єднаннями, які діють у союзи із директорським корпусом міста.

Остання, типова риса російськомовної політичної субкультури – пов'язана з використанням політичних можливостей місцевого самоврядування. Тільки наприкінці 90-х – на початку 2000 року у російськомовній політичній субкультурі почала визрівати ідея створення політичної сили, яка б представляла її інтереси на муніципальному рівні як одному з найбільш дієвих на сьогодні структур входу в політичну систему. За ініціативою *Правління ОНПЕ* та за підтримки російськомовних громадських організацій було створено громадський рух *Народна довіра*, основною метою якого стала участь у місцевих виборах. На підтримку *Народної довіри* виступила і *РПС*, яка має досвід участі у парламентських виборах у складі списків *ОНПЕ*. На громадському рівні ініціатива *ОНПЕ* була підтримана представниками тринадцяти політичних і громадських організацій російськомовного населення Естонії⁵.

На противагу російськомовній політичній субкультурі, яка тяжіє до лівоцентристської системи цінностей, естонська субкультура представлена спектром радикально правих політичних орієнтацій та орієнтаціями правого центру, які становлять основу естонської етнонаціональної політичної субкультури та визначають зміст її основних ознак. Найбільш важливими з них є наступні.

*Низький рівень політичної протестної активності громадян Естонії, незважаючи на низку джерел, які сприяють формуванню протестного потенціалу. Чи не єдиним прикладом реалізації протестних орієнтацій носіїв естонської політичної субкультури стали акції пенсіонерів, які відкрито виступили проти урядової політики у 1993 р. Причиною цього стала відмова провідної парламентської фракції *Вітчизна* збільшити розміри пенсії з 260 до 400 крон. 11 січня 1993 р. сім громадських організацій, що об'єднують пенсіонерів, виступили із закликами пікетувати парламент доти, доки не будуть ухвалені відповідні законопроекти про збільшення пенсійних виплат. Внаслідок доволі жорстких парламентських дискусій за участю міністра соціального забезпечення М.Лаурістін, голови парламентської*

комісії з соціальних питань С.Овійр було вирішено подати новий законопроект про пенсії, який почав діяти з 1 квітня 1993 р.⁶ *Пенсійна криза* не спровокувала, а тільки підкреслила основні риси кризи влади в Естонії. На думку представника центристської парламентської фракції Р.Вейдеманна, основним результатом діяльності правлячої коаліції на чолі з *Вітчизною* став розкол естонського суспільства⁷. І хоча позиції правлячої коаліції були досить хиткими і в парламенті, і в оцінках масової свідомості, реальної конструктивної альтернативи в естонському політичному просторі не знайшлося. На нашу думку, саме ця обставина до сьогодні визначає вектор політичних трансформацій Естонії, характер взаємодії основних партій як суб'єктів політичного процесу та сприяє загостренню протиріч між етнонаціональними політичними субкультурами в країні.

Визначення і систематичне використання в політичному протистоянні аргументів історичного минулого та фактів позаполітичного характеру. До сьогодні у внутрішньополітичній боротьбі ефективним залишається такий аргумент, як КДБ, що традиційно використовується для вибивання політичних супротивників з політичної орбіти. Наприклад, у 1993 р. в одній з естонських газет було опубліковано список 86 осіб, начебто складений Тартуським відділенням КДБ та знайдений під час ліквідації. Майже половина імен належала професурі Тартуського університету. Список з'явився в пресі напередодні виборів ректора, керувати якими бажав правий рух *Естонський громадянин*⁸. Майже одночасно у співпраці із КДБ було звинувачено і одного з лідерів естонських соціал-демократів М.Пярноа. Ефективність аргументу спрацювала миттєво, без з'ясування суті справи – партія відмежувалася від нього, підкресливши, що він самостійно повинен доводити непричетність до КДБ у суді⁹. Не припинилася практика звинувачень у зв'язках з КДБ і у середині 90-х рр. Під час присяги вдруге обраного Президентом Естонії Л.Мері депутат парламенту А.Лепс намагався порушити питання про зв'язки Л.Мері з КДБ¹⁰.

Надання місцевому самоврядуванню та процесу виборів до органів місцевого самоврядування гіперполітизованого характеру, перетворюючи їх іноді на органи квазісамоврядування. Одними з найважливіших були вибори до органів місцевої влади 17 жовтня 1993 р., які відбувалися в ситуації політичної кризи. Правлячі партії – *Вітчизна*, *ПННЕ* та *соціал-демократи* – намагалися використати місцеві вибори для реабілітації внутрішньополітичного курсу, тоді як опозиція, насамперед *Коаліційна партія* (лідер Т.Вяхі) та *Центристська партія* (лідер Е.Савісаар), намагалися поглибити кризу та ще більше знизити рівень довіри населення до урядової політики. Найбільшого значення надавалося виборам у Таллінні, Тарту й Нарві. Так, у Тарту перемогли кандидати від партії *Наш вибір*, яка презентує інтереси російського населення, та поміркованих правих *Коаліційної* і *Центристської партій*. У Нарві перемогу здобули керівники підприємств у союзі з Нарвськими профспілками, а у Тарту, місті, де зосереджений електорат *Вітчизни*, перемогу здобув *Союз пенсіонерів*, зорієнтований на підтримку інтересів соціально незахищених верств естонського суспільства¹¹. Зважаючи на те, що вибори до органів місцевого самоврядування є єдиною конвенційною формою участі в політичному процесі негромадян Естонії, правлячими партіями робилися спроби визнання їх неконституційності, обмеження кола осіб, що мали можливість проголосувати (наприклад, у Кохтла-Ярві близько 300 негромадян не знайшли своїх прізвищ у списках виборців) і т. ін¹². Вибори підкреслили характер кризи естонського політичного процесу, суть якої зводилася до того, що не помічати і заперечувати політичні інтереси негромадян Естонії є невиваженим політичним кроком. Адже заперечення правлячою коаліцією факту російськомовного населення як політичної сили перетворило політичне протистояння з центристськими силами на відверту конфронтацію, яка не сприяла насиченню демократичним змістом окремих політичних інститутів та політичної системи Естонії в цілому. На жаль, окреслена ознака естонської етнонаціональної політичної субкультури, в повному обсязі проявившись наприкінці 1993 р., не зникла до сьогодні.

Заперечення можливості розв'язання етнополітичної конфронтації в Естонії шляхом консенсусу між основними суб'єктами протистояння. Найбільш яскраво ця ознака естонської політичної субкультури виявилася у тому, що політичні орієнтації її носіїв з кожним роком трансформаційних перетворень ставали ще правішими. Якщо у більшості країн Східної Європи орієнтації носіїв політичних субкультур титульної нації з різною інтенсивністю від максимально правих позицій змінювалися в напрямі правого центру, то в естонському суспільстві фіксується фактично протилежна ситуація. Зокрема, значна частина електорату радикально правої *Вітчизни*, яка голосувала за неї на парламентських виборах 1992 р., уже на початку 1994 р. почала висловлювати занепокоєння повільністю процесу реалізації етнонаціональної частини партійної програми. А невдовзі коло прихильників *Вітчизни* звузилося за рахунок потенційних виборців, які переорієнтувалися на екстремістські організації типу *Союзу естонських націоналістів*, *Національної партії прогресу* та *Партії майбутнього Естонії*. Лідери останньої, зокрема, вважають, що слід захищати “істинний національний дух” не тільки від російського, а й від західного впливу, оскільки вступ країни до ЄС може негативно позначитися на збереженні національної ідентичності естонської нації¹³. Зрозуміло, що ці позиції заперечують навіть конструктивне обговорення проблеми взаємодії конфронтуючих політичних субкультур, не говорячи про можливість її консенсусного розв'язання.

Перетворення питань етнонаціональних відносин та політичних прав негромадян на основні, які витиснули з поля зору партійних лідерів необхідність самовизначення партій щодо інших політичних проблем. На наш погляд, найбільш важливою були і залишаються проблема пошуку будь-якою партією Естонії союзників по коаліції. Найбільш показовим прикладом є проблеми *Центристської партії*, яка зорієнтована на раціональний, передбачуваний, менш конфліктний політичний процес в Естонії. Центристи, обговорюючи 5 січня 1996 р. свої політичні перспективи на партійній конференції, почули пропозицію

колишнього лідера партії Е.Савісаара про можливе об'єднання власних позицій у деяких питаннях з соціал-демократами. Відразу ж офіційний на той час лідер А.Вейдемани заявила, що це майже неможливо, оскільки спочатку слід чітко визначити власну політичну позицію і тільки після цього говорити про ймовірних союзників. І хоча жодного рішення про союз центристів і соціал-демократів не було прийнято, більше того, центристи не здійснили жодного кроку в напрямку створення коаліції, лідер естонських соціал-демократів Н.Хейкі миттєво відреагував, заявивши, що можливість співпраці або союзу із центристами повністю виключена¹⁴. Проблеми створення партійних коаліцій у центристської партії залишаються й сьогодні. Отже, орієнтація на конфліктну модель політичної поведінки у взаємодії з представниками протилежної політичної субкультури визначає особливості взаємодії між політичними партіями, які презентують одну субкультуру – естонську.

Використання скандалу, а іноді й відвертого епатажу як постійного фону політичного процесу. Поряд із “карбованцевою угодою”, “справою про підслуховування”, найбільш показовою є скандал навколо Т.Мадіссона, відомого дисидента, згодом засновника *Центрального союзу естонських націоналістів*. 31 травня 1996 р. його було заарештовано, і за червневою інформацією охоронної поліції Т.Мадіссон підозрювався у підготовці державного замаху, основна мета і перебіг якого окреслені у листівці “Доля Естонії”, яку він сам і розповсюджував. У “документі” розкривався план і наслідки замаху - *Визвольна армія* встановлює в Естонії воєнну національну диктатуру, використовуючи зв'язки з російськими націоналістами з *Російської національної єдності*. Незважаючи на безглуздість окресленого бачення політичного майбутнього країни, *Центральний союз естонських націоналістів*, оцінюючи арешт Т.Мадіссона, звинуватив парламент у зраді інтересів естонського народу і водночас підкреслив, що хоча про діяльність Т.Мадіссона в партії нічого не було відомо, однак вона його підтримує¹⁵. Т.Мадіссон був визнаний винним у спробі державного перевороту. З огляду на це, депутати

парламенту Е.Тарто і В.Нйтсоо на початку жовтня 1997 р. стали ініціаторами законопроекту про амністію політв'язнів в Естонії¹⁶. Зазначимо, що таким була єдина на той час людина – Т.Мадіссон, який міг вийти на свободу й іншим шляхом, написавши Президенту Л.Меррі.

Отже, окреслені вище ознаки естонської політичної субкультури дозволяють визначити її здебільшого як конфронтаційну за характером та внутрішньо суперечливу за змістом. Однак, на нашу думку, не можна визначати її переважно у негативному сенсі або як руйнуючу. Політичні партії, які найбільш повно увібрали і презентують характерні риси цієї субкультури, будучи інституційними суб'єктами політичного процесу, здатні здолати внутрішні протиріччя і згодом внутрішній консенсус зробити джерелом змін у системі взаємодії з російськомовною політичною субкультурою естонського суспільства.

Перші спроби вже зроблено. 14 березня 2000 р. уряд Естонської Республіки схвалив державну програму “Інтеграція в естонському суспільстві у 2000–2007 рр.”. У документі загальнодержавного рівня вперше була визнана небезпека формування в Естонії моделі “два суспільства в одній державі”. Відповідно, чітко визначається й основний зміст інтеграції, яка “... спрямована на виникнення збалансованого і демократичного мультикультурного суспільства”¹⁷. Вперше офіційно було визнано, що інтеграція естонського суспільства повинна відбуватися одночасно в двох напрямках. По-перше, в напрямі соціальної уніфікації суспільства на базі володіння естонською мовою та здобуття естонського громадянства. Другим напрямом інтеграції є надання можливостей збереження етнічної різниці на основі визнання культурних прав етнічних меншин. Відповідно, інтеграція в середині естонського суспільства є двостороннім процесом, який передбачає інтеграцію як естонців, так і неестонців навколо об'єднуючого їх фактора – Естонської держави. Мета інтеграції є комплексною, конкретизується у мовно-комунікативних, політико-правових і соціально-економічних сферах життєдіяльності суспільства.

У програмі підкреслюється, що в процесі інтеграції повинні бути втягнені естонське та неестонське населення, що забезпечить формування естонського мультикультурного суспільства. “Поширена серед неестонців позиція відчуження і пасивності повинна змінитися розумінням того, що перспективи кожної людини на успішне майбутнє в естонському суспільстві залежать від його власної активності та здатності співпрацювати. Безперечно, інтеграція – це заклик і до естонців; передбачається, що суть Естонії як національної держави визначається не на етнічній, а на політичній основі”¹⁸. Зауважимо, що програма стала джерелом формування концепцій розвитку окремих аспектів українського суспільства, зокрема, у травні 2006 р. була оприлюднена “Концепція взаємодії держави з громадянським суспільством”¹⁹, обговорення якої триває і досі.

Подібні трансформації політичної культури відбувалися і у сусідній Латвії. На першому етапі посткомуністичних трансформацій громадяни Латвії мали можливість ідентифікувати себе з національно-радикальною моделлю політичних цінностей, моделлю національної більшості та опозиційною моделлю²⁰. Означені моделі політичних цінностей упродовж 1988–1994 рр. зазнали остаточного інституційного оформлення в партійній системі ЛР. Саме партії і партійні орієнтації населення в сукупності із проблемою політичної участі негромадян визначають специфіку сучасної політичної культури латвійського суспільства. Отже, проаналізуємо основні політико-партійні сили як вихідний момент змін у політичній культурі.

Національно-радикальна ціннісна модель оперує в політичному процесі прагненнями будувати всі фундаментальні основи латвійської держави, виходячи з інтересів, особливостей, характеру латиської нації та забезпечувати утвердження її абсолютного політичного домінування у внутрішньому політичному просторі. Інституційно модель представлена *Рухом за національну незалежність Латвії* і партією *Вітчизна та свобода*, які у 1993 р. утворили у сеймі ЛР радикальну коаліцію *Об'єднання національних сил Латвії*.

Модель національної більшості (або поміркована модель) базувалася на структурах *Народного фронту Латвії* (НФЛ) до 1990 р., коли після перемоги на виборах до Верховної Ради Латвії позиція фракції НФЛ розійшлася із самим НФЛ. На його основі напередодні перших виборів до латвійського сейму утворилося велике політичне об'єднання *Латвійський шлях*. На відміну від РННЛ, ЛШ не має принципових позицій, які б робили неможливим процес створення коаліцій, орієнтуючись у своїй політиці на народний націоналізм, європейські стандарти та створення життєздатної латвійської держави.

Ці дві моделі утворюють так званий *латиський політичний табір* і є носіями латиської політичної субкультури. В різні періоди 1988–2003 рр. вони об'єднували або розмежовували свої політичні позиції, однак останнє не заперечує можливості їх об'єднання в межах однієї субкультури.

Третя, опозиційна модель сформована і відтворюється латвійським політичним процесом саме як опозиційна модель цінностей, якщо не брати до уваги нетривалий період 1989–1991 рр., коли модель можна було визначати як центристську. На основі опозиційної моделі сформувалося і функціонує два політичних напрями. Перший інституційно представлений партією *Рівноправ'я*, яка презентує інтереси носіїв прорадянської орієнтації. Другий напрям у 1989–1991 рр. існував у межах *Народного фронту Латвії*. З 1992 р. напрям презентує *Партія народної згоди*, яка обстоює рівні політичні права латишів та представників національних меншин ЛР. Зважаючи на те, що сьогодні в опозиційній моделі незалежність Латвії під сумнів не ставиться, *Рівноправ'я* почало дотримуватися більш поміркованих позицій. А виходячи з того, що в Латвії проживає значна кількість громадян Росії, партія почала виборювати для них соціальні та економічні права в країні проживання. В свою чергу, опозиційна модель є основою функціонування політичної субкультури меншин (деякі автори називають її космополітичною). Термін *політична субкультура меншин* (а не російськомовна) більш адекватно відображає зміст політичного

процесу в Латвії у 90-х роках ХХ ст. поряд із проблемою етнічних росіян, у країні до сьогодні відкритими для дискусій залишаються проблеми визначення місця на етнополітичній карті Латвії латгалів, які становлять близько 15 % населення, та євреїв. Зокрема, першим заборонено вільно визначати свою національність в офіційних документах, і тому за переписом 2000 р. всі латгали були записані як латиші. Щодо єврейської громади, то з осені 1992 р. відкритим залишається питання “про роль євреїв та чи були вони жертвами”. Відліком початку дискусії стали висловлювання голови міжнародної комісії Верховної Ради ЛР М.Вульфсона та Голови Верховної Ради ЛР А.Горбунова на дні пам’яті масового знищення євреїв у Румбульському лісі. М.Вульфсон заявив, що не всі винні в цій трагедії названі та зазнали покарання, тоді як А.Горбунов наче протиставив думці попередника ідею про вину євреїв-комісарів, які депортували латишів у 1940 р²¹. До речі, жоден із виступів не був опублікований ЗМІ Латвії.

Процес пошуку компромісних рішень між інституційними носіями латиської субкультури та політичної субкультури меншин ускладнювався й тим, що вже під час підготовки перших парламентських виборів у незалежній Литві стала чітко простежуватися тенденція до формування поселенських політичних субкультур. Вище ми говорили, що функціонування цього типу субкультур фіксується в Литві, тоді як в Естонії сформувалися етнонаціональні субкультури. У Латвії ситуація ускладнюється тим, що вони накладаються одна на одну.

Носії політичної субкультури меншин, які переважно позбавлені політичних прав, зосереджені у латвійських містах і в оцінці політичного процесу керуються не тільки етнонаціональною ідентифікацією, а й широко оперують системою урбаністичних цінностей. Тому сільські типи поселень, в яких акумульовані носії латиської політичної субкультури, вже на парламентських виборах 1993 р. набули значно більшої політичної ваги, ніж міста. Аналіз ситуації дозволив Союзу сільськогосподарників та Селянському союзу активізувати свої дії у

передвиборчих перегонах²². Однак ці партії, зважаючи на прагматичні політичні пропозиції, були і залишаються недостатньо впливовими, хоча постійно отримують 9–12 місць у парламенті.

Отже, аналіз характеру змін, які відбулися в політичній культурі Естонії та Латвії у період посткомуністичних трансформацій засвідчив, що в усіх країнах система політичних орієнтацій населення визначається структурою політичного простору. Водночас, специфіка національного політичного процесу, політичні традиції та спектр партійних пропозицій привели до формування в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. у Естонії та Латвії насамперед політичних субкультур, риси яких простежуються на інституційному та позаінституційному зрізах політики.

Одним з найбільш вагомих чинників, який визначально вплинув на характер і глибину демократичних змін в політичній культурі посткомуністичних суспільств, став фактор *мобілізованої етнічності*. Його значний вплив на формування та відтворення системи політичних орієнтацій населення в ситуації транзиту майже завжди прискорював створення і утвердження політичних інститутів демократії, сприяючи консолідації масової свідомості навколо демократичних цінностей. Однак там, де фактор *мобілізованої етнічності* ставав домінуючим чинником інституційних демократичних перетворень, формувалася конфронтаційний тип політичної культури. Проте, проаналізовані вище приклади функціонування етнонаціональних політичних субкультур на пострадянському просторі дозволяють говорити, що в разі їх формування на початковому етапі трансформаційних процесів вони мають достатньо ресурсів та потенційних можливостей для інтенсифікації процесів демократизації та прискорення її консолідації.

¹ *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С. 278; *Бобик В.М., Головатий М.Ф., Рехало В.А.* Політична культура сучасної молоді / Український НДІ проблем молоді. – К., 1996. – С. 112; *Рудакевич О. М., Гутор М. С.* Політичне

відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури). – К., 1998. – 52 с.; *Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С.* Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: Аналітичний звіт. – К., 2004. – С. 79 та інші.

² Детальніше див.: *Ротар Н.Ю.* Посткомуністичні зміни в політичній культурі Росії: досвід для України // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С. 92–110; *Ротар Н.* Традиції політичної культури в Україні і Росії: порівняльний аналіз // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи. Матеріали наукового симпозиуму. 16–17 червня 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 156–161.

³ *Семёнов А., Барабанер Х.* Эстонская Республика и её неграждане // <http://www.lichr.ee/rus/centre>.

⁴ *Либман Е.* Одной партией больше // День за днем. – Таллин, 1997. – 31 октября.

⁵ Русские политики Эстонии поддерживают идею создания предвыборного движения “Народное доверие” // BNS (Таллин). – 2001. – 22 апреля.

⁶ *Ойвир С.* Почему пенсионеры остались без рождественского подарка // Постимеэс. – Тарту, 1993. – 8 января; Подготовлен проект нового закона о пенсиях // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1993. – 14 января.

⁷ *Вейдемани Р.* Без справедливого государства не правят // Постимеэс. – Тарту, 1993. – 11 января.

⁸ *Муули К.* Центристская партия хочет... // Постимеэс. – Тарту, 1993. – 19 апреля.

⁹ *Муули К.* Социал-демократическая партия... // Постимеэс. – Тарту, 1993. – 14 апреля.

¹⁰ ЕТА. Начался второй срок // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1996. – 8 октября.

¹¹ ЕТА. С теми, с кем совпадают интересы // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1993. – 19 октября; *Ашихмин Е.* Нарва: власть берут директора? // Там же.

¹² BNS. Выборов не будет // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1993. – 20 октября.

¹³ *Куснетс М.* Партия будущего Эстонии требует... // Постимеэс. – Тарту, 1994. – 27 апреля.

¹⁴ ЕТА. Эдгар Сависаар считает... // Постиметс. – Тарту, 1996. – 8 января; ЕТА. Центристская партия не обсуждала... // Там же. – 9 января; *Паэт Урмас.* Социал-демократы не хотят // Там же. – 10 января.

¹⁵ ЕТА. Парламент развалится от стыда // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1996. – 13 июня.

¹⁶ *Маттсон Т.* Парламент решит, амнистировать ли Мадиссона // Постимеэс. – Тарту, 1997. – 9 октября.

¹⁷ Государственная программа “Интеграция в эстонском обществе в 2000–2007 гг.” Одобрена Правительством Республики 14 марта 2000 года // <http://www.riik.ee/saks/ikomisjon/venekv.htm>.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Концепція взаємодії держави з громадянським суспільством. Проект // <http://www.minjuust.gov.ua/?do=d&did=7544&sid=discuss>.

²⁰ Щодо назви останньої моделі політичних цінностей, зустрічаємо як варіанти назви – російськомовна, ліберально-демократична, космополітична модель.

²¹ *Димантис А.* Раны должны зарубцеваться // *Diena*. – 1993. – 7 января.

²² *Димантис А., Мозулис Я.* Президент должен быть выходцем из сельской местности // *Diena*. – 1993. – 29–30 января; Обращение Союза сельскохозяйственников Латвии // *Diena*. – 1993. – 23 января.